

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2012 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2012

1

Vilnius 2013

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2012

1

Vilnius 2013

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Nauja knyga apie Skandinavijos christianizaciją

Anders Winroth, **The Conversion of Scandinavia. Vikings, Merchants and Missionaries in the Remaking of Northern Europe.** New Haven-London: Yale university Press, 2012. 256 p.

Vikingų pasaulis – iki šiol istorikus ir archeologus dominanti tema. Pats vikingų įvaizdis, kurį dažniausiai pristato šių dienų istorikas, remdamasis viduramžių šaltiniuose paliktais vikingų apibūdinimais, yra kontrastingas. Viena vertus, vikingai įsivaizduojami kaip nuožmūs plėšikai, kurie, plaukiodami nedideliais, bet greitais laivais, puldinėjo turtingesnius Vakarų Europos pakrančių regionus, po savęs palikdami tik rūkstančius nuodėgulus. Kita vertus, vikingai buvo ne tik plėšikai, bet ir prekeiviai, kurie laisvu nuokaro metu įkūrė laikinas stovyklas, prekiaudavo su vietos gyventojais. Dėl savo tolimų kelionės maršrutų vikingai galėjo frankams, senosios Anglijos gyventojams ir kitiems Vakaruose pasiūlyti arabiškų prekių arba daiktų, gautų iš Rytų Europos bei Azijos, o plaukdamis garsiuoju „variagu“ keliu Ladogos ežeru, Volga ir Dniepru į Bizantiją, šio ruožo pakrančių gyventojams jie galėjo siūlyti ne tik arabiškų, bet ir Vakarų Europoje pagamintų prekių. Žvelgiant į tokią karinę-prekybinę dinamiką, aiškėja, kokį vaidmenį Europos istorijoje atliko vikingai.

Iki šiol istoriografijoje daug ginčijamasi, svarstant, kaip atsiradęs vikingų visuomenės proveržis, sraunia upe išsiveržęs pro siaurus Skagerako ir Kategato vartus į krikščioniškos Europos vandenį, koks buvo vikingų vaidmuo krikščioniškoje Europos visuomenėje bei kaip krikščionybė prasiskverbė, kaip dažnai teigiama, pro kietai ir storažievišką vikingų pasaulio pažinimo kiautą. Lietuvos istoriografijai rūpi ir kitas aspektas – kiek skandinaviškoji vikingiškoji visuomenė lėmė baltiškos visuomenės raidą. Pastarasis klausimas šiuo metu yra aktualus ne vien dėl to, kad istorikai Lietuvoje lietuvius yra įvardiję sausumos vikingais (taigi, šis klausimas ne tik vikingų, bet ir lietuvių įvaizdžio dalis). Gausėjant istorinei ir archeologinei informacijai apie glaudžius vikingų ir baltų

visuomenių kontaktus, iškilo būtinybė nustatyti šių ryšių dinamiką, kontekstus ir reikšmę tolesnei baltų visuomenės raidai¹.

Tiesa, istorikas Andersas Winrothas savo monografijoje „The Conversion of Scandinavia. Vikings, Merchants and Missionaries in the Remaking of Northern Europe“ pastarąjį klausimą neaplaiko, ir tai savaimė suprantama. Šis istorikas, kaip anglosaksiškos istoriografijos atstovas (autorius yra Jėlio universiteto profesorius), didžiausią dėmesį sutelkė į vikingų veiklą Vakarų Europoje, be to, vikingų interesai Europos vakarinėje dalyje buvo kur kas svarbesni nei rytinėje. Prieš pristatant minėtą knygą, reiktų pridurti, kad vikingų christianizacijos klausimas pastaruoju metu ypač aktyviai nagrinėjamas tiek pačių skandinavų istorikų, tiek ir kitų šalių tyrinėtojų darbuose, kas dar kartą parodo, kad vikingų „klausimas“ istoriografijoje seniai yra peržengęs nacionalinės istoriografijos ribas².

Knygą sudaro įvadas, dvylika skyrių, nuorodos, šaltinių ir literatūros sąrašai, asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės. Daugiau kaip dvidešimt iliustracijų pagyvina tekstą, vizualizuoja svarbiausius tekste aptinkamus vaizdinius, pristatomus archeologinius artefaktus. Knygos pradžioje, kaip įprasta anglosaksiškoje literatūroje, pateikiami du žemėlapiai. Pirmame jų pavaizduota Karolingų laikų Europa su svarbiausiais prekybiniais bei politiniais Vakarų Europos ir vikingų centrais. Kitame žemėlapyje pateikiamas ankstyvųjų viduramžių Skandinavijos ir Baltijos regiono žemėlapis. Jame tarp kitų prekybinių ir politinių centrų paminėtas vienintelis baltų teritorijoje pažymėtas centras – Trusas.

Nors knygą sudaro dvylika skyrių, nesunku pastebėti, jog tyrimas apima dvi pagrindines dalis: vikingų pasaulis iki oficialiosios krikščionybės įsitvirtinimo, t. y. X a., ir vikingų pasaulis įsitvirtinant krikščionybei (nuo X iki XI a.). Aptardamas vikingų pasaulį iki oficialiosios krikščionybės įsitvirtinimo, autorius sukonzentruoja dėmesį į kelis vikingiškojo gyvenimo aspektus, kurie, tyrinėtojo nuomone, lėmė vikingų christianizaciją. Pirmasis iš jų – vikingų visuomenės ypatybė, kai bendruomenių vadai, pradėję apie save burti kariauninkų sluoksnį, sugebėjo jį padaryti sau ištikimu ne tik karo žygiuose, bet ir taikos metu, t. y. tada, kai, atrodo, kariauninkai neturėjo ką veikti, o jų išlaikymas bendruomenei, kaip ir užsimezusių santykių palaikymas vadui, kainavo (tiek pinigine, tiek ir laiko išraiška). Čia, anot autoriaus, didelį vaidmenį atliko ne tik karo žygio sėkmė, tačiau ir taikos metu palaikyti asmeniniai santykiai tarp vado ir jo kariauninkų.

¹ Apie šiuos kontaktus plačiau – A. M i c k e v i č i u s, *Normanai ir baltai IX–XII a.*, Vilnius, 2004. Plg. *Kurši senatnė. Couronians in Antiquity*, Rīga, 2008.

² Vienas iš klasikinių veikalų, skirtų Skandinavijos christianizacijai – *The Christianization of Scandinavia*, ed. P. Sawyer, B. Sawyer, I. Wood, Alingsås, 1987. Plg. naujus darbus: A. S a n m a r k, *Power and Conversion – A Comparative Study of Christianization in Scandinavia*, Uppsala, 2004; P. K u l e s z a, *Normanowie a chrześcijaństwo. Recepcja nowej wiary w Skandynawii w IX–X wieku*, Wrocław–Racibórz, 2007. Straipsniai, skirti Danijos, Norvegijos, Švedijos christianizacijai, žr. *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus c. 900–1200*, ed. N. Berend, Cambridge, 2007.

Šie santykiai neabejotinai galėjo skleistis per ūkinę-socialinę prizmę, tačiau lojalumui palaikyti to nepakako. Reikėjo tokio pobūdžio santykių, kad vadas prie savęs „prisirištų“ kariauninką, o ne nuo ūkio darbų atitrauktą laisvąjį žmogų. Siekiant tokio prieraišumo, reikėjo turėti ne tik bendražmogiškų savybių (charakterio tvirtumo, fizinės jėgos ir pan.), tačiau ir dosnumo, atsakomybės už „savus“ jausmo. Dosnumas buvo išreiškiamas ne tik dovanomis, kurios buvo dalijamos saviškiams įvairiomis progomis, tačiau ir puotomis. Kitaip tariant, vado valdžia, būdama ne teritorinio pobūdžio, bet valdžia žmonėms (kariauninkams), turėjo taip funkcionuoti, kad būtų palaikomi tarpusavio ryšiai tarp vado ir kariauninko, bei vado ir visų kitų, kurie jau dirbo tam vadui. Taigi, kokių nors malonių turėjo gauti ir „paprastieji“ žmonės, pirmiausia amatininkai ir prekijai. Visos šios malonės (pvz., dovanos) buvo suteikiamos ne tiek siekiant ekonominės naudos, kiek garbės bei saugumo jausmo. Dėl šios priežasties, anot A. Winrotho, amatininkai orientavosi ne į rinkos poreikius, bet tenkino vado ir jo šeimynykščių poreikius.

Kalbėdamas apie vado instituciją, remdamasis rašytiniais ir archeoliniais duomenimis, A. Winrothas, tiesa, netiesiogiai, išskiria kelias vadų formavimosi pakopas. Antai, vienoks buvo vadas iki vikingams pirmą kartą užpuolant Angliją, t. y. iki vikingų epochos Europoje pradžios (o tai įvyko 793 m.). Visai kitokie vikingų vadai buvo VIII a. pabaigoje – X a. pradžioje, t. y. kai buvo vikingų siaubimų Europoje pikas. Kaip tik tada iškilo toks vadas, kuriam paklusdavo kiti regiono vadai su savo kariauninkais (žinoma, kitame regione dominavo kitas vadas). Būtent šie vadai buvo arčiausiai to, ką dabartiniai istorikai vadina „karaliais“, šaltiniuose ir istoriografijoje jie dažniausiai įvardijami kaip *erlai* arba *konungai*. Galiausiai trečia pakopa – kai vadai tapdavo vieno vado – karaliaus – pavaldiniais.

Svarbi autoriaus pastaba, kad pirmoje bei antroje vadų institucijos formavimosi pakopose sudėtinga kalbėti apie vado valdžios paveldėjimą. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad valdžios paveldėjimo klausimo faktiškai neįmanoma išspręsti. Ypač kalbant apie ankstyvųjų viduramžių visuomenes, nes yra labai mažai rašytinių šaltinių, o ir jie yra gana šykštūs. Čia gali padėti archeologinė medžiaga. Tiesa, ji dažniausiai randama ne kapiynuose, o gyvenvietėse, jeigu kelių didesnių pastatų koncentraciją vienoje nedidelėje vietoje galime įvardyti kaip gyvenvietę. A. Winrothas visai pagrįstai atkreipė dėmesį, kad archeologų tyrinėtose pastatų liekanose, kur archeologiniame sluoksnyje šalia įvairių gyvūnų kaulų ir begalės nuodėgulių randama daug importinių su ūkio ruoša susijusių daiktų, keramikos, stiklo dirbinių, papuošalų likučių, rodo tų pastatų priklausymą išskirtiniam (žinoma, tame konkrečiame regione) žmogui. Kad vikingų vado valdžia dar nebuvo paveldima, rodo tai, jog vienam vadui nusiaubus kito vado „rezidenciją“, dažniausiai ji nebuvo atstatoma, greičiausiai toks užpultasis vadas ir jo šeima žūdavo, o valdžios „centras“ persikeldavo į visai kitą vietą ir egzistuodavo iki kito antpuolio. Tiesa, vadų institucijos raidos antros pakopos metu ėmė formuotis tokie svarbūs centrai kaip Hedeby, Lejre ir kiti, jie egzistavo ilgiau nei viena žmogaus karta, tačiau ne jų pagrindu susiformavo

pirmųjų karalių rezidencijos, kurioms buvo lemta būti jau karališkos valdžios, o ne vado valdžios reprezentantais. Akivaizdu, kad galios centrai pasistūmėjo kažkur kitur, iškeldami kitus centrus, kuriems vadovavo jau kiti žmonės ir kitos giminės.

Kita vertus, atkreiptinas dėmesys į sagų, o jas autorius faktiškai naudoja kaip lygia-verčius rašytinius šaltinius, informaciją. Jose kai kada užsimenama, jog vis dėlto buvo dedamos turto išlaikymo giminės rankose pastangos, kartais net žuvusio vikingo draugui vedant našlę ir tokiu būdu perimant valdas ir galias kitos giminės atstovui. Anot autoriaus, tokie epizodai kaip tik padažnėjo priėmus krikščionybę, kai krikšto sūnūs ar krikštatėviai, iš esmės net ir nebūdami tiesioginiai giminaičiai, galėjo pretenduoti į šeimos, su kuria siejo krikštatievio–krikštasūnio ryšys, turtą. Tačiau čia nereikia užmiršti, kad sagos buvo kuriamos gerokai po oficialaus krikšto įvedimo Skandinavijoje, taigi, kyla klausimas, ar čia reiktų kalbėti apie senus užfiksuotus paveldėjimo teisės rudimentus, ar tai jau krikščioniškų papročių išdava.

Toks autoriaus dėmesys vadams, vado valdžiai ir kariauninkams yra neatsitiktinis. Jų analizė gali parodyti, kaip ir per ką skleidėsi pirmieji krikščionybės žiedai, apskritai, kaip krikščionybė atkeliavo į Skandinaviją bei koks buvo ryšys tarp krikščionybės įsitvirtinimo ir valstybingumo atsiradimo. Svarbu pabrėžti tai, kad vadų (erlų ir konungų) institucija stiprėjo plečiantis plėšimų ir karų geografijai. Tiksliau tariant, vadai per sėkmingą karo žygį įgydavo tokių gėrybių, kurias galėjo ne tik paskirstyti savo nuožiūra, bet ir „investuoti“ į būsimus karo žygius. Todėl neretai atsitikdavo taip, kad vikingas, pradėjęs karjerą kurio nors vado būryje, ilgainiui tiek sustiprėdavo, kad jau pats imdavo vadovauti karių (ištikimųjų, šeimynykščių) būriui, arba su tokiu būriu įeidavo į galingesnįjo erlo kariuomenę. Taigi čia reiktų kalbėti apie viduriniojo kariauninkų sluoksnio formavimąsi, nes socialinės žirkles tarp paprastų kariauninkų ir erlų bei konungų jau buvo akivaizdžios ir šis atotrūkis ilgainiui tik didėjo.

Autorius visai pagrįstai kalba ne tik apie kilnojamojo turto įsigijimą karo žygių metu. Vikingų vadai su savo kariauninkais, neretai susipykę su savo ankstesniais bendražygiais, jei tik leisdavo galimybės, stengdavosi įsitvirtinti naujai atrastose žemėse, tokiu būdu, pvz., Orknio salose, Islandijoje ir kituose Šiaurės jūros bei Atlanto vandenyno žemės lopinėliuose įkurdami „nepriklausomas“ vadystes. Tokiose įkurtose gyvenvietėse vado valdžią paveldėdavo kas nors iš jo šeimos arba šeimynykščių, žinoma, jeigu šio proceso nenutraukdavo pasirodęs kitas vadas su sava kariuomene. Šis procesas, anot autoriaus, kaip tik prasidėjo IX a., t. y. tada, kai galima kalbėti apie antrąją kariauninkų vystymosi pakopą. Neužmirškime, kad tokie vadai su savo kariauninkais neretai tapdavo frankų valdovų samdomais kariais. Tiesa, autorius nesureikšmino tokių samdomų vadų įtakos vadų institucijos raidai, tačiau akivaizdu, kad ši reikšmė buvo nemenka. Kaip rodo dar praeitame šimtmetyje atliktas Nielso Lundo tyrimas, vikingų vadų samda, jų įtraukimas į politinius Frankų imperijos įvykius IX a. atvėrė kelią ne tik staigaus praturtėjimo galimybei, tačiau ir tiesioginiam sąlyčiui su krikščionybė (dalis tokių vadų su savo kariauninkais

priėmė krikščionybę dar iki oficialaus danų bei norvegų karalių krikšto)³. Įdomu tai, kad tokie samdomi vikingų vadai kovojo ne tik prieš kitus vikingus, tačiau dalyvavo ir Liudviko Pamaldžiojo sūnų tarpusavio peštynėse dėl Frankų imperijos palikimo, vėliau jie, tarnaudami kitų IX a. frankų karalių bei anglosaksų karalių dvaruose, susigiminiavę su vietos elitu, įgydavo politinio svorio, tapdavo frankų karalių vasalais, taigi jau ne samdomais kariais. Dalis tokių samdinių grįždavo į savo gimtuosius kraštus. Be abejonės, jie grįždavo ne vieni, su savo šeimynykščiais. Bet tikriausiai ne tai svarbiausia. Svarbiau tai, kad dauguma jų grįždavo jau kaip krikščionys.

Turėdamas omenyje aukščiau išdėstytas pastabas, A. Winrothas daro išvadą, kad ne misionieriai rodė begalinį norą skelbti Evangeliją vikingams, o patys vikingų vadai kvietėsi misionierius pas save, arba patys vykdavo pas juos. Žinoma, gali kilti klausimas, kodėl vikingų vadai buvo suinteresuoti priimti krikščionybę. A. Winrothas ir čia turi savo atsakymą. Suinteresuotumas kilo iš noro kontroliuoti savo pavaldinius, institucionalizuoti savo valdžią. Taigi, atsiranda svarbi mentalitetą keičianti vikingų samprata: vienas Dievas, vienas valdovas (arba vadas) ir viena bažnyčia. Pagonybė, būdama politeistinė religija, viso to negalėjo duoti, taigi krikščionybė, o ne pagonybė tapo Skandinavijos valstybes (pirmiausia Daniją ir Norvegiją) vienijančia religija. Be to, pagonybė, anot autoriaus, būdama neinstitutionalizuota, nehierarchizuota ir necentralizuota, nesudarė jokių sąlygų vadui monopolizuoti religinę sferą⁴. Tuo metu krikščionybė per vyskupų ir kitų dvasininkų kontrolę tokias sąlygas sudarė. Žinoma, pastarosios mintys istoriografijoje nėra visiškai naujos⁵. Tačiau svarbu tai, kad tokios krikščioniškos valdžios ideologijos atsiradimas parodo, kaip imliai politinis ir karinis elitas perėmė naują religiją, naujus vaizdinius. Tiesa, kyla klausimas, kiek giliai tokia samprata palietė eilinių žmonių sluoksnius. Tik numanytina, kad vadai ir jų šeimynykščiai tokią galios ideologiją bandė įtvirtinti ir mikro, t. y. vietiniame lygmenyje.

Iš čia seka kita svarbi A. Winrotho mintis, kad skandinavų sąlytis su krikščionybe prasidėjo toli gražu ne tada, kai Haroldas, atvykęs į Mainą pas Liudviką Pamaldųjį,

³ N. Lund, *Allies of God or Man? The Viking Expansion in a European Perspective*, *Viator*, 1989, vol. 20, p. 45–58.

⁴ Tiesa, istoriografijoje esama teiginių, kad besikuriant Norvegijos bei Danijos valstybėms, formavosi tam tikra politinė pagoniškoji ideologija, žr. G. Steinsland, *Origin Myths and Rulership. From the Viking Age Ruler to the Ruler of Medieval Historiography: Continuity, Transformations and Innovations*, *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages. Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney and the Faeroes*, ed. G. Steinsland, J. V. Sigurðsson, J. E. Rekdal, I. Beuermann, Brill, 2011, p. 25–26, 38–39, 57–59. Tačiau nėra aišku, ar ši mituose ir legendose autoriaus iškristalizuojama politinė pagoniškoji ideologija nėra antikinių ir ankstyvųjų viduramžių literatūros topų atkartojimas, arba pačios pagonybės sąlyčio su krikščionybe įtakoje įvykę pasikeitimai, signalizuojantys apie atsirandančią krikščionišką politinę ideologiją, o ne apie pagoniškąją. Tai atskiras, bet svarbus klausimas, kuris Anderso Winrotho knygoje nebuvo nagrinėjamas.

⁵ P. Urbanczyk, *The Politics of Conversion in North Central Europe*, *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe*, ed. M. Carver, New York, 2003, p. 15–27; P. Urbanczyk, *Władza i polityka we wczesnym średniowieczu*, Wrocław, 2008.

priėmė krikščionybę, bet gerokai anksčiau. Tiesa, ir ši mintis nėra nauja. Antai lenkų istorikas Przemysławas Kulesza, aptardamas christianizacijos procesą Skandinavijoje, taip pat mano, kad danų, norvegų, galbūt ir švedų karinis politinis elitas su krikščionybe susipažino dar iki X a.⁶ Tad pirmosios valdovų konversijos nebuvo krikščionybės skverbimosi pradžia, todėl ir christianizacijos periodizacija, anot P. Kuleszos, skirstytina remiantis ne tradiciniu požiūriu, o į patį christianizacijos procesą žvelgiant kompleksiskai, kai iki misijų ir pirmųjų oficialių krikštų vyko spartus krikščioniškos religijos skverbimasis į pagonišką vikingų aplinką⁷.

Atsižvelgiant į istoriografijoje iškeltą pagonybės „sukrikščioninimo“ problemą⁸, tokie galimi christianizacijos periodizacijos poslinkiai, kuriuos pristato A. Winrothas bei minėtas P. Kulesza, atrodo pagrįsti. Tiesa, apskritai pagonybės ir krikščionybės susidūrimo problematika yra daugiabriaunė, tad ją, tai reikia turėti omenyje. Tai, beje, dar kartą parodo, kaip reiktų vertinti ir periodizuoti patį baltų visuomenės ir Lietuvos valstybės krikštą, prieš tai sutikus, kad baltų christianizacija nebuvo tiek unikali, kad iškristų iš bendro Europos christianizacijos proceso.

Krikščionybės įsitvirtinimo procesas, anot A. Winrotho, viduramžių rašytiniuose šaltiniuose buvo pateiktas gana kontrastingai. Čia neverta kalbėti apie vėlesnių šaltinių, kaip Adomo Brėmeniečio (XI a. antroji pusė) arba Sakso Gramatiko (XII a. antroji pusė) tendencingumą, kai krikščionybės plėtra, pirmojo autoriaus akimis, vyko išimtinai tik Hamburgo–Brėmeno arkivyskupų pastangomis, o pagal antrąjį – Danijos karalių pastangomis. Kita vertus, istorikai jau atkreipė dėmesį, kad Adomas Brėmenietis mėgo kovą dėl valdžios vaizduoti kaip kovą tarp pagonybės ir krikščionybės⁹. Apskritai reikia nepamiršti, kad faktiškai vienintelis vienalaikis šaltinis, kalbantis apie konkretų valdovo atsivertimo faktą, buvo Vidukindo Korviečio „Saksų darbų“ kronika (X a.), kur kalbama apie Danijos karaliaus Haroldo Mėlyndančio krikštą. Visi kiti valdovų (ne erlių ar konungų!) atsivertimų aprašymai žinomi iš vėlesnių XI–XII a. šaltinių. Todėl neatsitiktinai

⁶ P. Kulesza, *Normanowie a chrześcijaństwo...*, p. 16–18.

⁷ Ten pat, p. 18.

⁸ Šiai problemai skirta gausi historiografija. Pirmiausia paminėtinas H. Łowmiański, *Religia słowian i jej upadek (w VI–XII)*, Warszawa, 1979, s. 146–154, 239–263. Iš naujesnių darbų – S. Rosik, *Interpretacja chrześcijańska religii pogańskich Słowian w świetle kronik niemieckich XI–XII wieku (Thietmar, Adam z Bremy, Helmold)*, Wrocław, 2000. Lietuvių istoriografijoje ši problema pristatyta: M. Ščavinskas, *Kryžius ir kalavijas. Krikščioniškųjų misijų sklaida Baltijos jūros regione X–XIII amžiais*, Vilnius, 2012, p. 71–73, 104–107.

⁹ Plg. B. Sawyer, *Scandinavian Conversion Histories, The Christianization of Scandinavia*, p. 94. Iš naujausių darbų apie Adomo Brėmeniečio kurtą kovos su pagonybe naratyvą ir politinių priešininkų kaltinimą išpažįstant pagonybę, I. H. Garipzanov, *Christianity and Paganism in Adam of Bremen's Narrative, Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery. Early History Writing in Northern, East-Central and Eastern Europe (c. 1070–1200)*, ed. I. H. Garipzanov, Brepols Publishers, 2011, p. 15–16, 18–20, 28.

autorius atkreipė dėmesį į pastarąją kroniką, kurioje, pristatant vienuolio misionieriaus Poppo stebuklą su įkaitinta geležimi, buvo paslaptinai užsiminta, esą *Dani antiquitus erant christiani*¹⁰. Toks pasakymas autoriui leido formuluoti mintį, kad Haroldo Mėlyndančio atveju reiktų kalbėti ne apie krikštą, o apie konversiją, kas, A. Winrotho many- mu, nėra vienas ir tas pats.

Kokių keblumų kelia vėlesni šaltiniai, autorius iliustruoja Norvegijos karaliaus Olafo Tryggvansono atsivertimo istorija, kuri aprašyta skirtinguose XI–XIII a. šaltiniuose. Skirtingi šaltiniai, žinoma, pateikė ir nevienodas atsivertimo istorijas. Antai tas pats Adomas Brėmenietis labai nepalankiai vertino Olafo veiklą, laikė jį prastu krikščioniu (vos ne pagoniu), nes, kaip aiškėja, Olafas krikštijosi ne Hamburgo–Brėmeno arkivyskupo, o Anglijos valdovo Ethelredo pastangomis. Kadangi Olafas, tapęs Norvegijos karaliumi, krikščionybę bandė įtvirtinti su iš Anglijos pasiimtų misionierių pagalba, nenuostabu, kad Adomui Brėmeniečiui tai buvo vos ne pagonybei prilygstantis poelgis.

Sagų pristatomas Olafo Tryggvansono atsivertimo ir krikščionio karaliaus paveiks- las, po teisybei, taip pat nėra vienalytis, bet gerokai besiskiriantis nuo Adomo Brėmenie- čio pateikto vaizdo¹¹. Vienoje iš sagų Olafo gyvenimas pateiktas remiantis paties Kris- taus gyvenimo aprašymais iš Šv. Rašto. Kitos Olafą pristatė kaip karalių–apaštalą arba kaip *rex iustus*. Tiksliau tariant, Norvegijoje rašę vienuoliai Olafo gyvenimo aprašymams suteikė savotišką „nacionalinį“ charakterį, kurio nematome Adomo Brėmeniečio darbe. Toks Olafo pristatymas neturėtų stebinti, nes sagos, pasakojančios apie jo atsivertimą ir krikščionybės įvedimą Norvegijoje buvo parašytos praėjus daugiau kaip 150 metų po pa- ties Olafo mirties. Kita vertus, sagos, o tiksliau, jų autoriai, akivaizdžiai sekė viduramžių hagiografijų tradicija, todėl iš pirmo žvilgsnio individualūs herojaus apibūdinimai arba siužetai iš esmės yra trafaretiniai, būdingi ir kitų hagiografijų herojams (pvz., šv. Pauliui, šv. Marynui iš Turo, šv. Bonifacui ir kitiems). Visa tai A. Winrothui leido labai atsargiai vertinti pačius šaltinius bei juose rodomą pagonybės ir krikščionybės susidūrimo ar net konflikto paveikslą. Anot autoriaus, ligšioliniai istorikai ir archeologai, pasikliaudami krikščionių šaltiniuose vaizduojamu pagonybės–krikščionybės antagonizmu, buvo užliū- liuoti esą vykusio konflikto tarp seno (pagonybės) ir naujo (krikščionybės). Archeologinė medžiaga rodo, kad pasikeitimai laidosenoje įvyko per gana trumpą laiką ir negrįžtamai. Taigi, pagoniškosios reakcijos, apie kurias kalba kai kurie rašytiniai šaltiniai, ir buvo tik pačių rašytinių šaltinių autorių vaizduotės padarinys. Kita vertus, tie patys šaltiniai neretai kalba apie dar senosios ir krikščioniškosios visuomenių bendradarbiavimą (tiek ekonomikoje, tiek ir karyboje, politikoje), taigi, anot A. Winrotho, nebuvo tokio didelio

¹⁰ Widukindi, *Res gestae Saxonicae, Scriptores rerum Germanicarum*, ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 1839, Lib. III, §65, p. 97.

¹¹ Plg. skirtingas pirmųjų Danijos karalių atsivertimo ir *rex iustus* versijas sagose – C. P h e l p s t e a d, *Converting to Europe: Christian Themes in Knýtlinga saga, Viking and Medieval Scandinavia*, 2005, vol. 1, issue 1, p. 165–166, 170–174.

antagonizmo, kaip neretai jį teigia buvus dabartiniai tyrinėtojai, norintys matyti ilgą ir vingiuotą krikščionybės kelią į Skandinaviją. Juk pats Olafas Tryggvansonas, dar nebūdamas Norvegijos karaliumi, o būdamas pagoniu, organizavo plėšiamuosius žygius į Angliją kartu su krikščionių danų karaliumi Sveinu. Taigi, skirtingos religijos netrukde siekti bendrų tikslų. Antagonizmo nebuvimą autorius iliustruoja ir archeologine medžiaga. Pavyzdžiui, krikščionių palaidojimai senuose pilkapiuose reiškė ne sinkretizmą, o sugyvenimą, kai naujai laidojant pagal krikščioniškus papročius, nebuvo jaučiamas antagonizmas tai aplinkai, kuri savo esme priskirtina ikikrikščioniškai sferai¹². Kita vertus, archeologinė medžiaga rodo, kad negalima IX–X a. palaidojimų „išgryninti“, teigiant, jog vieni esą krikščioniški, o jau kiti tik pagoniški ir ne kitokie.

Taigi, apibendrinami A. Winrotho išsakytas mintis, galime konstatuoti, kad autorius siekė parodyti, jog krikščionybės kelias iki oficialių valdovų krikštų IX a. prasidėjo gerokai anksčiau, nei iki tol manyta, kad šie valdovai arba savo galiomis jiems artimi erlai ir konungai patys buvo suinteresuoti priimti krikščionybę, patys kvietėsi misionierius, kad nebuvo jokio ideologinio konflikto tarp pagonybės ir krikščionybės, taigi, krikščionybė adaptavosi natūraliai ir gana lengvai, suteikdama naujas galias jau krikščioniškiems valdovams.

Pabaigai norisi pasakyti porą pastabų dėl autoriaus naudojamos krikšto ir konversijos sąvokos, taip grįžtant prie Vidukindo Korviečio minimų *Dani antiquitus erant christiani* bei kito ten pat pateikiamo apibūdinimo, esą tie patys danai *sed nichilonimus idolis ritu gentili servientes*¹³. Tokiame pasakyme keista ne tai, kad danai misionieriaus Popo laikais iš seno esą buvę krikščionys, bet tai, kad būdami krikščionys, esą toliau garbino stabus.

Žvelgiant iš ilgametės christianizacijos proceso, galiausiai palietusio ir Lietuvą, pozicijų, toks apibūdinimas nėra kuo nors ypatingas. Juk XIII a. Hipatijaus metraštininkas apie Mindaugą atsiliepė faktiškai tais pačiais žodžiais: „jo krikštas buvo apgaulingas. Slapta aukojo savo dievams...“¹⁴ Atrodo, kad čia susidurta su vadinamojo sinkretizmo apraiškomis, juolab, kad kitoje vietoje autorius pateikia Islandijos susirinkimo, įvykusio 1000 m., pavyzdį, kai esą buvo leista slapta kurį laiką aukoti seniesiems dievams, taip neprieštaraujant oficialiai krikščionybei ir jos pagrindiniam reiškėjui – karaliui, jo politinei valdžiai. Kita vertus, čia galime lengvai atpažinti dar ankstyvųjų viduramžių raštijoje aptinkamą literatūrinį apibūdinimą, taikomą politiškai neparankiems asmenims, dažniausiai naujakrikštams, nusakyti. Nenuostabu, kad politiniai priešininkai buvo vaizduojami

¹² Taip pat plačiau žr.: A. S. Gräslund, Aspects of the Christianisation Process – with some examples from land, *Archaeology East and West of the Baltic*, ed. I. Jansson, Stockholm, 1995, p. 156–157. Plg. B. Nilsson, Early christian burials in Sweden, *Christianizing Peoples and Converting Individuals*, ed. G. Armstrong, I. N. Wood, Brepols, 2000, p. 78–79.

¹³ Widukindi, *Res gestae Saxonicae*, Lib. III, §65, p. 97.

¹⁴ *Mindaugo knyga: istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, parengė D. Antanavičius, D. Baronas, A. Dubonis, R. Petrauskas, Vilnius, 2005, p. 111–112.

juodomis, vos ne apokalipsinėmis spalvomis¹⁵. Šiuo atveju Vidukindas Korvietis, apibūdindamas Haroldą Mėlyndantį ir jo aplinką, kaip esą pagonišką, buvo ne išimtis¹⁶.

Tačiau kaip traktuoti pasakymą, esą *Dani antiquitus erant christiani*? P. Kulesza, komentuodamas šiuos Vidukindo Korviečio žodžius teigia, kad kronikininkas turėjo omenyje šv. Ansgaro misiją Šlezvige, kurios metu dalis danų atsivertė į krikščionybę. A. Winrothas teigia, kad šiais žodžiais kronikininkas esą norėjęs parodyti, kad Haroldui Mėlyndančiui reikėjo ne krikšto (išties žodžio „krikštas“ Vidukindas nemini), o konversijos. Pačią konversiją autorius supranta kaip krikščionybės įsitvirtinimą, galutinai atsisakant pagoniškų praktikų, o vienuolis Popo esą atėjęs į jau krikščionišką visuomenę. Iki įvykstant konversijai, esą neofitai, nors ir krikštyti, šalia krikščionių Dievo galėjo išpažinti ir kitus dievus. Kaip tik Islandijos 1000 m. įvykusio susirinkimo nutarimo dėl krikšto priėmimo pavyzdžiu autorius paremia tokią savo interpretaciją (tiesa, pateikiami ir tam tikri archeologinės medžiagos pavyzdžiai, kuriais autorius iš esmės prieštarauja savo paties išsakytai minčiai apie sinkretizmo nebuvimą).

Vertinant iš esmės gana keistą A. Winrotho konversijos aiškinimą, reiktų tik priminti, kad jau krikšto apeigose buvo įtvirtinta tik vieno krikščionių Dievo tikėjimas, nepaliekant jokių kitų dievų. Šiuo atveju teisingas P. Kulesza teigdamas, kad tokio pobūdžio sinkretizmas krikščionybėje yra neįmanomas¹⁷. Juk krikščionybė savo prigimtimi yra monoteistinė religija, tai skelbia visa krikščioniška doktrina, todėl neįtikėtina, kad krikštą priėmę danai kaip niekur nieko būtų krikščionys, garbinantys pagoniškus dievus. Kita vertus, istoriografijoje konversija suvokiama kaip individualus žmogaus atsivertimas, taigi, savo esme konversija yra to paties krikšto dalis. Kaip įmanomas krikštas be atsivertimo, juolab viduramžiais suaugusiųjų katechizacija normaliomis sąlygomis vykdavo ne vieną dieną? Tiksliau tariant, kaip įmanomas krikštas be depagonizacijos (*abrenuntiatio diaboli*)? Reikia sutikti, kad konversija yra viduje įvykęs atsivertimas, tačiau jis neįmanomas be *abrenuntiatio diaboli*. Juk būtent po depagonizacijos vykdavo krikštas, pačioje krikšto formulėje yra sakoma atsižadėjimo nuo demonų frazė, o po krikšto sekdamas naujas etapas – *confessio fidei*, t. y. krikščionybės įtvirtinimo etapas. Tuo metu pagal A. Winrotho logiką, iš pradžių esą būta krikšto, o po to įvykdavo konversija, kurios metu įgyvendinta depagonizacija...

Trumpai aptarkime ir autoriaus pristatomą Islandijos krikšto atvejį, kai 1000 m. esą įvykęs Islandijos gyventojų susirinkimas apsisprendė priimti krikščionybę, tačiau laikinai (esą penkerius metus) dar buvo leidžiama slapta praktikuoti ir pagoniškus papročius. Šaltinis, kur apie tai kalbama, t. y. islandų *Islendingabók*, buvo vienuolio Ari apie 1122–1133 m. parašyta Islandijos arba tiksliau *Skálholt* vyskupų darbų knyga, kurios vienas iš

¹⁵ I. H. G a r i p z a n o v, Christianity and Paganism in Adam of Bremen's narrative, p. 18–20.

¹⁶ P. K u l e s z a, *Normanowie a chrześcijaństwo...*, p. 144.

¹⁷ Ten pat, p. 144.

šaltinių buvo Adomo Brėmeniečio „Hamburgo vyskupų darbų knyga“. Tai pirmoji pačių islandų parašyta Islandijos istorija, kur Ari siekęs pagrindinio tikslo – aprašyti, kaip buvo įvesta krikščionybė Islandijoje. Ši visa islandų atsivertimo istorija, anot Else Mundal, labai panaši į Adomo Brėmeniečio aprašytą saksų atsivertimo istoriją¹⁸. Taigi, negalime būti tikri ne tik dėl to, ar buvo duotas toks keistas leidimas krikščionims dar penkerius metus praktikuoti pagonybę, bet ir apskritai ar Islandijoje vykęs toks susitarimas, nes kitoje vietoje Ani rašė, kad būtent Norvegijos karalius Olafas Tryggvansonas liepęs Islandijos gyventojams krikštytis¹⁹.

Pabaigai trumpam grįžkime prie lietuvių istoriografijoje keliamo skandinaviškosios vikingiškosios visuomenės įtakos baltiškos visuomenės raidai. Apie vikingų žygius į Baltijos rytinę pakrantę A. Winrothas užsimena vos kelis kartus. Bet, žinoma, ne tai svarbiausia. Svarbiau tai, kokie ryškėja skandinavų vikingų antpuolių skirtumai, lyginant vikingų antpuolius Vakarų Europoje bei šiaurinėje Atlanto vandenyno dalyje su antpuoliais Prūsijoje, Kurše ar prie Dauguvos. Antpuoliai į pastaruosius kraštus faktiškai iki pat X a. buvo nesisteminę ir neturintys aspiracijų prūsus ar kuršius užkariauti, arba jų žemėse įkurti vikingų vadystes, kaip tai buvo daroma Vakarų Europos ir Šiaurės Atlanto erdvėje. Tik nuo XI a. pastebimas, anot Arturo Mickevičiaus, planingesnis valstybinis Danijos ir Švedijos „Rytų politikos“ veiksnys²⁰. Taigi, „Rytų politika“ ėmė nusistovėti tada, kai vikingų aktyviausių antpuolių banga Vakarų Europoje gerokai atslūgo. Peržvelgiant visą vikingų atpuolių dinamiką Vakarų Europoje, neatrodo, kad „Rytų politikos“ krypties susiformavimą lėmė krikščioniškų Danijos ir Švedijos karalysčių atsiradimas. Juk „Vakarų kryptis“, bent jau Danijoje, atsirado gerokai prieš pačios Danijos krikščioniškos valstybės atsiradimą. Jeigu taip, apie kokią vikingų visuomenės įtaką vakarų baltams galime kalbėti iki XI a.? Archeologinė medžiaga taip pat rodo, kad iki XI a. nepastebima didesnė vikingų prekybinė ar karinė įtaka vakarų baltų (pavyzdžiui – pietų kuršių) visuomenėms²¹. Kita vertus, jeigu fiksuojamas vikingų suaktyvėjimas nuo XI a., t. y. nuo tada, kai jau egzistavo krikščioniškos Danijos ir Švedijos karalystės, kokie vikingai puolė baltus? Jeigu krikščionys, ar matome kokių nors požymių, kad krikščionybė pradėtų skverbtis į vakarų baltų visuomenes?

Kad tokiuose danų ar švedų puldinėjimuose būta bent jau blankaus krikščioniškos religijos šešėlio, vakarų baltų teritorijose rodo to paties Adomo Brėmeniečio palikta kukli

¹⁸ E. M u n d a l, *Islandingabók: the creation of an Islandic christian Identity, Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery...*, p. 117–121.

¹⁹ Ten pat, p. 120–121.

²⁰ A. M i c k e v i č i u s, *Normanai ir baltai IX–XII a.*, p. 117–118.

²¹ A. B l i u j i e n ė, *Trade, Warfare, Looting and Hoarding: attributes of Viking age contacts across the Baltic sea, Latvijas nacionālā vēstures muzeja raksti nr. 14. Archeoloģija. Pētījumi kuršu senatvė. Rakstu krājums*, ed. V. Muižnieks, Rīga, 2008, p. 167–169.

žinutė apie tai, kad Kurše esą buvo pastatyta bažnyčia²². Žinoma, iš to daryti toli siekiančių išvadų negalime. Tačiau ši žinutė tyrinėtojams turi signalizuoti, kad mažų mažiausiai būta Danijos pretenzijos imtis vakarų baltų christianizacijos (juk žinutė apie Kurše pastatytą bažnyčią pateikta arkivyskupo Adalberto misijinės programos kontekste), o ar tai iš tiesų vyko ir kaip tai vyko – atskiras klausimas.

Jeigu A. Winrotho knygoje pristatyta Skandinavijos christianizacijos interpretacija yra daugiau teisinga nei neteisinga, atsižvelgiant į vakarų baltų visuomenių padėtį IX–XI a. keltinas dar vienas klausimas. Istoriografijoje konstatuota, kad vakarų baltų visuomenėje dėl Skandinavijos ir germanų kraštų įtakos apie VIII ar IX a. nuo inhumacijos pereita prie kremacijos (tiesa, tai nėra pagrindinė priežastis)²³. Deginimo paprotys, anot Vlodo Žulkaus, plitęs iš Prūsijos Kuršo link, taip palengva jį apimdamas. Be to, deginimo papročio atsiradimas tapo savotišku indikatoriumi, leidžiančiu daryti tam tikras prielaidas apie kariauninkų sluoksnio išsikristalizavimą²⁴. Tačiau perskaičius A. Winrotho knygą aiškėja, kad krikščionybė Skandinavijoje ėmė plisti dar iki IX a. (pikas – IX a.). Kaip christianizacijos naujoves priimanti Skandinavija galėjo daryti įtaką vakarų baltų laidojimo pagoniškiems papročiams? Čia keltinas dar svarbesnis, fundamentalus klausimas, ar apskritai galime kalbėti apie skandinavų vadų įkurtas vadystes vakarų baltų teritorijose, o jeigu jų nebūta, kodėl tai atsitiko? Juk Ladogos ežero regione tokios vadystės būta. Iš jos truputį vėliau vikingai įkūrė vadystę būsimos Kijevo Rusios vietoje, taigi, ir Rytų Europoje vyko panašūs procesai kaip ir Vakarų...

Nesiekdami pateikti atsakymo, teatreipsime dėmesį į Vidurio Lietuvos palaidojimus, kurie sietini su tam tikra, kaip spėjama, vikingų kolonija ties dabartiniu Kaunu. Archeologas Mindaugas Bertašius, nors ir atsargiai, vis dėlto kalba apie vikingų prekyvietės egzistavimą ties Kaunu apie X–XII a. Ir ši prekyvietė, anot tyrinėtojo, galėjo būti ir administracinis centras²⁵.

Taigi, Anderso Winrotho knyga verčia naujai permąstyti esamą baltų visuomenės christianizacijos paveikslą, kelia naujus ir / arba jau primirštus senesnius klausimus. Kadangi christianizacija į baltų visuomenes ateina iš Naujosios Europos regiono (įskaitant ir Skandinaviją), anapus Baltijos jūros esančių valstybių christianizacijos pažinimas yra svarbus ir naudingas.

Marius Šč a v i n s k a s

²² Magistri Adam Bremensis, „Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum“, Lib. IV, §16, p. 244: *maxima est illa, quae Churland dicitur <...> Una ibi nunc facta est ecclesia, cuiusdam studio negotiatoris, quem rex Danorum multis ad hoc illexit muneribus.*

²³ Plg. Kurši senatnė. Couronians in Antiquity, p. 57.

²⁴ V. Žulkauskas, *Kuršiai Baltijos jūros erdvėje*, Vilnius, 2004, p. 162–172.

²⁵ M. Bertašius, *Vidurio Lietuva VIII–XII a.*, Kaunas, 2002, p. 208, 211–212.

Борис Флоря. **Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.)**. Москва: Индрик, 2010. 656 psl.

Žinia apie 2010 m. pasirodžiusią vieno žymiausių šiuolaikinių rusų istorikų, viduramžių ir naujųjų laikų specialisto Boriso Florios monografiją „Rusijos valstybė ir jos vakariniai kaimynai (1655–1661 m.)“ teikė vilčių, kad šiame solidžiam 655 psl. darbe bus įvertintas ankstesnis (tiek imperinis, tiek sovietinis) rusų istoriografijos įdirbis šia tema ir, remiantis atrastais naujais šaltiniais, bus pateiktas naujas požiūris į šį skaudų vadinamąjį Tvano laikotarpį. Tiesa, nuostabios lenkų rašytojo, Nobelio premijos laureato Henriko Sienkiewicziaus plunksnos dėka šį Tvano terminą tiek lenkai, tiek lietuviai, baltarusiai, ukrainiečiai ir rusai nuo XIX a. pabaigos daugiausiai siejo su kitu agresoriumi – Švedija, nuo kurio labiausiai ir nukentėjo Lenkija, o Rusija tarsi liko šešėlyje. Taigi, kaimyninių slavų tautų ir lietuvių visuomenės sąmonėje Tvanas daugiausiai buvo siejamas su švedais, o kad dar galingesnė Tvano banga buvo atsiritusi iš rytų, nuo kurios ypač nukentėjo baltarusių, ukrainiečių ir didžioji dalis lietuvių gyvenamų žemių bei rytų Lenkija, iki pat sovietinės imperijos žlugimo tarsi ir liko nepastebėta¹.

Imant naują knygą į rankas norėjosi tikėti, kad joje bus pateiktas šiuolaikinis rusų istorijos mokslo požiūris į to meto įvykius ir Rusijos vaidmenį juose. Deja, 4 psl. esanti aptariamos knygos anotacija privertė sunerimti. Joje deklaruojama, kad monografijoje nagrinėjami Rusijos santykiai su vakariniiais kaimynais *po Perejaslavlio rados ir Ukrainos prijungimo* (kas, kada ir kaip prijungė, o gal čia noras pateiktas kaip realybė?)², *Rusijos valstybė dėjo dideles pastangas, siekdama išspręsti svarbiausius jai iškilusius užsienio politikos uždavinius – visų rytų slavų žemių suvienijimas ir išėjimo prie Baltijos jūros užkariavimas* (įdomu tik, kas ir kada Rusijai iškėlė tokius uždavinius ir kas privertė juos spręsti?)³.

Pirmi monografijos įvado sakiniai nuteikia viltingai, nes, nors ir nedrąsiai, bet pripažįstama, kad XVII a. viduryje *tarptautinių santykių tradicinės sistemos krizė Rytų Europos regione kilo, ne paskutinį vaidmenį čia atlikus Rusijos pusės veiksams...* (p. 6). Bet toliau vėl minimi kažkokie (jų nekonkretizuojant) Rusijai iškilę uždaviniai ir, matyt,

¹ Reikia pripažinti, kad pirmi apie tai garsiai ir viešai prabilo baltarusiai, žr.: Г. Саганович, *Невядомая вайна 1654–1667 гг.*, Мінск, 1995. Tiesa, ši gan kontroversiška knyga sulaukė ir nemažai daugelių atvejų teisingos kritikos, žr.: А. Рагаскас, Генадзь Сагановіч, *Невядомая вайна: 1654–1667*, Мінск, 1995, *Lituanistica*, 1995, nr. 4 (24), p. 110–115; О. А. Курбатов, Рецензия на книгу: Саганович Г. Невядомая вайна 1654–1667. Мінск, 1995, *Архив русской истории*, М., 2002, с. 339–344; А. Лобин, *Неизвестная война 1654–1667 гг.*, <http://scepstis.ru/library/id_1104.html> ir kt.

² Tai naujas požiūris, iki šiol Rusijoje buvo kalbama ir rašoma apie Rusijos ir Ukrainos *susijungimą*.

³ Б. Флоря, *Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.)*, Москва, 2010, с. 4: *после Переяславской рады и присоединения Украины Русское государство прилагало большие усилия для решения главных стоявших перед ним внешнеполитических задач – объединения всех восточнославянских земель и завоевания выхода к Балтийскому морю.*

likimas ar dar aukštesnės jėgos Rusijos elitą pastatė *prieš būtinybę* (pabraukta mano – E. M.) *priimti sprendimus* dėl Ukrainos ir bendros *Lenkijos–Lietuvos valstybės* likimo (p. 6). Šioje vietoje reiktų pažymėti, kad autorius, kitaip, nei daugelis kitų rusų istorikų, visoje knygoje iš esmės laikosi principo pabrėžti šios valstybės dvilypumą, arba vadina ją tiesiog *Žečpospolita*, o ne Lenkija, nors pagal rusų istoriografijos tradiciją 1654–1667 m. karą vadina *Rusijos–Lenkijos karu*.

Trumpoje šaltinių apžvalgoje paminėti tik Rusijos valstybiniame senųjų aktų archyve (toliau – RVSA) esantys Maskvos prikazų fondai ir, tarsi apsidraudžiant nuo galimų priekaištų, jog nepanaudoti gausūs užsienio šalių archyvai (ypač Lenkijos), pabrėžiama, kad monografijoje *tyrinėjama Rusijos užsienio politikos 1655–1661 m. istorija, o ne rytinės Europos dalies tarptautinių santykių sistema* (p. 7). Bet priekaištų išvengti nepavyko, ukrainiečių istorikas Jeroslavas Fedorukas savo puikioje monografijoje apie 1656 m. derybas prie Vilniaus visiškai motyvuotai konstatuoja, kad kruopščiam įvairių procesų bei ketinimų, kokie tuo metu vyko Rytų Europoje, išstudijavimui, to aiškiai per mažai, ir pateikia nemažai pavyzdžių, kokius šaltinius ir kaip (ypač juos lyginant) buvo galima panaudoti, kad vaizdas būtų kur kas išsamesnis, ne vienpusis⁴. Beje, taip ir liko nepaaiškinta, kodėl autorius pasirinko tokius chronologinius rėmus (1655–1661 m.). Juk karas prasidėjo metais anksčiau ir tęsėsi iki 1667 m., bet neabejotinai tai pats intensyviausias šio karo laikotarpis.

Pirmas monografijos skyrius vadinasi „Rusija ir „Tvanas““. Iš Rusijos pusės visi (bent jau vakariniai) jos kaimynai dažnai girdi pamokymus „nepolitizuoti istorijos“. Bet kai viename puslapyje (p. 9) skaitai, kad *karas tapo neišvengiamas*, kai Maskvoje buvo priimtas sprendimas priimti Ukrainą caro valdžion (nors ne Lenkija ir Lietuva dėl to nutraukė tik prieš dvidešimtmetį sudarytą *Amžiną taiką* su Rusija, o atvirksčiai), o kitame (p. 10) kaip apie visiškai suprantamą dalyką vėl rašoma apie amžiną Maskvai kažkieno iškeltą užduotį *suvienyti apie Maskvą visas Rytų slavų žemes*, pagalvoji, na ir Sizifo darbas skirtas tai nelaimingai Maskvai, jau bene 500 ar net 700 metų vykdo tą užduotį ir niekaip neįvykdo. O gal tiesiog tie nelaimingi pavergti rytų slavai ir stačiatikiai nelabai troško ir trokšta atsidurti *pod vysokoju carskoju rukoju*, o tik žaidė savo žaidimus, kaip ir iki šiol. Beje, skelbiant karą apie jokias iškeltas užduotis Maskvai neužsimenama, kalbama tik apie įvairias lenkų karaliaus padarytas neteisybes, iš kurių bene didžiausia, kad neteisingai rašęs caro titulus ir, kad einama ginti persekiojamų stačiatikių⁵. Taip, Rusijoje su kitatikiais visada buvo tvarka, tuo netruko įsitikinti ir užkariautų teritorijų gyventojai. Ėjo gelbėti ukrainiečių, bet bene labiausiai kentėjo baltarusiai ir tie patys ukrainiečiai...

⁴ Я. Федорук, *Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття*, Київ, 2011, с. 30.

⁵ *Жг. Полное собрание законов Российской империи*, т. I: *Съ 1649 по 1675*, Санктпетербургъ, 1830, с. 306–308.

Toliau trumpai aprašyta rusų prieškarinė diplomatinė veikla Europoje. Iš tų diplomataų sužinota to meto valdovų nuomonė, kad iš esmės niekas Lenkijai ir Lietuvai neateis į pagalbą. Trumpai aprašyti ir pirmieji karo metai (1654), kada po palyginti lengvų pergalių didelės dalies rusų istorikų poetizuojamas „tyliausias“ (*Тылаишис*) caras šviesuolis Aleksejus Michailovičius toliau veržėsi į mūšį (p. 13). Pažymėta, kad viena svarbiausių priežasčių, išprovokavusių kitą agresorių – Švediją užpulti Lenkijos ir Lietuvos valstybę, buvo siekis sustabdyti Rusijos judėjimą į vakarus, tai yra, kad ji viena nesunaikintų aukos ir neįsitvirtintų Baltijos pakrantėje (p. 19).

Nemažai vietos skirta pasakojimui, kaip 1655–1656 m. sandūroje LDK šlėktos ir magnatai reiškė ištikimybę carui (p. 39–42). Daroma drąsi išvada, kad *Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės magnatai ir šlėktos aiškiai nustojo rusų valdžią laikyti laikina* (p. 42). Taip, tuo metu nemažai šlėktų ir keletas magnatų užimtose žemėse, norėdami išsaugoti savo valdas okupacijos sąlygomis, prisiekė ištikimybę carui, bet, kaip parodė vėlesni įvykiai, dauguma jų, atsiradus menkiausiai progai, tos prievartinės priesaikos atsisakė, nes rusų valdžią būtent laikė laikina ir jai prisiekdavo tik verčiami aplinkybių.

Apibendrinamas sėkmingus Rusijai 1655 m. autorius konstatuoja, kad *kaip niekad anksčiau rusų politikai buvo arti uždavinio išsprendimo, kurį jie išsikėlė* (pabraukta mano – E. M.) *paskutinį XV a. dešimtmetį – sujungti visas rytų slavų žemes vieningoje Rusijos valstybėje* (p. 43). Bet čia kaip visada sutrukdė lenkai, taip pat ir švedai...

Aprašydamas švedų didžiosios pasiuntinybės derybas Maskvoje nuo 1655 m. pabaigos iki 1656 m. gegužės 27 d., autorius akcentuoja švedų nenorą priimti kokius nors sprendimus, kurie įtvirtintų 1655 m. susiklosčiusią naują situaciją tarp abiejų valstybių. Galiausiai konstatuojama (p. 49), kad švedų delegacijos tikslas buvo tempti laiką, kol jie įsitvirtins Lenkijoje, o tada imtis Rusijos, nes tam juos skatino ir Kėdainių sutartyje įrašyti įsipareigojimai. *Tokiomis sąlygomis, siekiant sutrukdyti Karlo Gustavo planus, į pirmą eilę buvo iškeltas planas apie prevencinį* (pabraukta mano – E. M.) *karą su Švedija* (p. 49). Autorius vėliau pateikė faktų, kad švedai turėjo tokių planų, daugiausiai remdamasis įvairiais iš lenkų ir lietuvių (tai yra iš suinteresuotų rusų – švedų karu) gautais pranešimais bei Kėdainių sutartyje, kurios nuorašą, kaip pažymi pats autorius, Maskva turėjo iškraipytą (p. 45), ir kitais tariamais ar tikrais susitarimais ir pasisakymais (p. 51–55). Galiausiai autorius konstatuoja, kad tokie švedų planai greičiausiai egzistavo iki 1655–1656 m. sandūros, bet juos pradėti realizuoti sutrukdė lenkų sukilimas prieš juos (p. 55). Tenka konstatuoti – kaip čia būtų pravertę pačių švedų šaltiniai...

Šioje vietoje pažymėtina, kad autorius lietuvių istoriografiją žino tik iš kitų autorių, pvz., rašydamas apie Kėdainių uniją remiasi tik A. Kotljarchuko darbu⁶, bet nežino nei A. Šapokos, nei A. Tylos darbų, nei lenkų autorių, nebent tiek, kiek jais visais remiasi minėtas A. Kotljarchukas. Išsamiai ir aiškiai aprašyta, kaip rusų veiksmai karo lauke

⁶A. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid.-17th Century*, Stockholm, 2006.

provokavo švedus skubėti įsivelti į grobio dalybas, savo ruožtu jų veiksmams skatino rusus skubėti užimti Vilnių, Kauną ir kuo didesnes teritorijas. Matyti, kad nė vienas iš dviejų agresorių 1655 m. nebuvo suinteresuotas tuo metu įsivelti į tarpusavio kovas, bet tokią galimybę numatė ir po truputį jai ruošėsi.

Nemažai dėmesio skirta ir karo prieš švedus ekonominiams motyvams pagrįsti, paradant, kaip švedai „skriaudė“ rusų pirkliai visaip ribodami jų prekybą per švedams priklausančius Livonijos uostus. Nors kažkaip ir rusų prekyba per tuos uostus augo ir patys švedai jos augimu ir pajamomis iš to buvo suinteresuoti, o ir kas tuo nebuvo suinteresuotas. Bet štai rusams pasirodė, kad jie neteisingai skriaudžiami, nors viskas buvo paremta dvišaliais susitarimais, ir jie, kaip rašo autorius, nusprendė jėga sugriauti švedų pastatytus barjerus į Europą (p. 57).

Švedai kalti ir dėl to, kad įsitraukdami į konfliktą Rytų Europoje, privertė į jį įsivelti ir kitas šalis, kurios to anksčiau daryti neketino ir buvo linkusios leisti Rusijai netrukdomai apginti savo interesus kovoje prieš kaimynus (p. 57–61). Toliau, karo su švedais išvakarėse, gan smulkiai apžvelgtos rusų derybos su austrais ir ypač daug dėmesio skirta deryboms su lenkais ir lietuviais. Remiantis keliais pavyzdžiais akcentuojamas lietuvių ir žemaičių šlėktos noras būti caro, o ne švedų karaliaus valdžioje (p. 75–78). Atkreiptas dėmesys, kad skubėta pradėti karą su švedais, nors dėl sukilimo Lenkijoje tarsi atpuolė preventcinio karo poreikis (p. 79).

Antras knygos skyrius „Žygis į Rygą ir derybos prie Vilniaus“ (p. 86–166) skirtas nesėkmingam rusų bandymui 1656 m. atimti iš švedų Livoniją su Ryga bei rudens deryboms su lenkais ir lietuviais Nemėžyje prie Vilniaus.

Rašydamas apie karą su švedais autorius nurodo, kad caras šiame žygyje planavo savo armiją papildyti ir naujais pavaldiniais iš užimtų LDK žemių. Rusų vaivadoms buvo nurodyta surinkti šlėktą ir siųsti į pulkus, žadant apmokėti patirtas išlaidas bei mokėti atlyginimą (p. 87–88). Kaip nurodo, nemažai okupuotų baltarusiškų LDK pavių šlėktų iš tikrųjų dalyvavo šiame maskvėnų žygyje prie Rygos ar tarnavo kitose vietose, bet štai Kauno ir Ašmenos pavių šlėktos atsisakė dalyvauti. Kauno pavieto šlėktų atstovai liepos 13/23 d. Kauno vaivados teismo troboje paaiškino, jog esą perdėm nuskurdinti, vos prasimaitina. Tai nurodęs autorius šaltinyje nepastebėjo labai įdomaus ir svarbaus momento, jog Kauno šlėktos pareiškė, kad vykdyti caro įsakymo negalį, toliau paaiškino kodėl – nes nepasamdyti, be to, jie neįpratę tarnauti svetimuose miestuose. Caras Kauno vaivada nurodė *daugiau šlėktos nesiųsti*⁷.

⁷ Autorius nurodo į šaltinio originalą archyve, bet šis dokumentas yra skelbtas, žr.: *Акты Московскаго государства, изданные Императорскою академиею наукъ, под редакциею Н. А. Попова, т. II: Разрядный приказъ. Московскій столъ. 1635–1659, СанктПетербургъ, 1894 (toliau – AMG, t. II), c. 528–529, nr. 875, tokių atvejų ir daugiau pasitaiko (pvz., palyginti 9 ir 16 (p. 88), 47 (p. 94) išnašas su AMG, t. II, nr. 852, 892 ir 826). Jei būtų pasinaudota naujesniu, o ne XIX a. vid. leidiniu (žr., p. 91 išnašą 31), gal būtų išvengta klaidos supainiojant Anykščius (*Оникитам*) su dabartine latvių Aknysta (*Авикуть*), iš kur rusai išvijo švedus (žr. AMG, t. II, nr. 864).*

Knygoje nemažai vietos (p. 92–95) skirta rusų bandymams 1656 m. pavasarį ir vasarą pasinaudoti žemaičių sukilimu (įdomu tai, kad jokių duomenų, jog sukilimą būtų padėję sukurstyti rusai, nepateikiama) prieš švedus ir įvairiais pažadais patraukti žemaičių šlėktas į savo pusę. Galiausiai lietuvių kariuomenės kariai ties Biržais pareiškė, kad jie *po senovei nori būti su lenku karaliumi* (p. 94–95). Bet taip iki galo ir lieka neaišku, kodėl žemaičiai atsisakė paklusti rusų vilionėms. Gal dėl to, jog autorius rėmėsi tik rusų šaltiniais, bet nepasinaudojo net skelbtais kitos pusės šaltiniais (pvz., M. K. Šemetos „Reliacija“) ir lietuvių bei lenkų istoriografijų įdirbiu (pvz., A. Rachubos, A. Tylos ir kt. darbais).

Toliau gan išsamiai aptariamas rusų pasiruošimas taikos deryboms prie Nemėžio, instrukcijos rusų delegacijai bei pačių derybų eiga ir aplinkybės (p. 95–166). Pabrėžiama, kad labai griežti rusų reikalavimai, kurių esmė buvo LDK įjungti į Rusijos sudėtį, o Lenkiją pajungti carą išrinkus jos karaliumi, buvo suformuluoti atsižvelgiant tarsi į LDK šlėktos pareiškimus (p. 97–98). Bet remiamasi tik Lydos pavieto šlėktų pareiškimu ir konstatuojama, kad *Lydos pavieto šlėkta caro valdžių aiškiai laikė pastovia, o ne laikina* (p. 98). Panašių išvadų, kurios remiasi tik kai kurių šlėktų ar jų grupių pareiškimais, prašymais ar kreipimais į carą, yra ir daugiau. Bet neatsižvelgiama nė į vieną atvejį, kai ta pati ar beveik ta pati šlėkta beveik tuo pačiu metu bėgdavo ir traukdavo su panašiais pareiškimais ir pas senąjį ar kitus valdovus, taip pat dėl kitų priežasčių atsisakydavo prisiekti ar paklusti okupantams⁸. Vis dėlto autorius kritiškai vertina šiuos bei kitus to meto rusų siekius kaimynų atžvilgiu ir mano, kad jie pervertino savo jėgas, nes tikėjosi lengvai užimti Rygą. Iš kitos pusės, parodoma, kad lenkų ir lietuvių pusė po Varšuvos atsiėmimo iš švedų irgi pervertino savo galimybes prieš derybų pradžią. Parodytas labai įdomus momentas derybose prie Nemėžio, kai rusai bandė paveikti lenkų ir lietuvių komisarus su iš okupuotų pavietais atvykusių pasiuntinių pagalba, kurie norėjo juos įtikinti rinkti carą respublikos valdovu, bet komisarai atsisakė jų klausyti, nes jie nebuvo oficialūs pareigūnai (p. 122). P. 124 aptinkame įdomų autoriaus pastebėjimą, kitokį, nei iki šiol buvę rusų istoriografijos tvirtinimai, kad austrų tarpininkai Nemėžio derybose nepalaikė tik lenkų ir lietuvių pusės, o skatino juos susitarti su rusais ir deryboms netrukdyti. Objektyviai parodomos besiderančių pusių pozicijos, kompromisų paieškos iš abiejų pusių, pabrėžiant, kad sėkminga derybų baigtimi buvo ypač suinteresuoti lietuvių šlėktos, siekę atgauti savo valdas. Todėl lietuviai buvo linkę sutikti su caraičio išrinkimu į Lenkijos ir Lietuvos sostą, tuo tarpu lenkai, siekdami sudaryti su rusais taiką, labiau linko paaukoti dalį LDK teritorijos ir kaip ši pozicija kito lietuviškosios link. Dalis lietuvių šlėktų net grasino, o rusų duomenimis, net didysis etmonas ir Vilniaus vaivada Povilas Sapiega tarpe jų, kad jei

⁸Ten pat, nr. 821, 845, 886, 895, 910; *XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai*, t. 2: 1655–1661 m. rusų okupacinės valdžios dokumentai, sudarė E. Meilus, parengė I. Gerasimova, E. Meilus, S. Žemaitis, Vilnius, 2011, nr. 52, 61, 67.

nebus sudaryta taika, tai jie pereis tarnauti rusams (p. 135–136). Rusų pozicijas tiek lenkų ir lietuvių, tiek Brandenburgo-Prūsijos bei Kuršo atžvilgiu sušvelnino jų pralaimėjimas prie Rygos. Įdomu dar ir tai, kad caras, susidūręs su tvirta lenkų ir lietuvių derybininkų pozicija, siūlė juos palenkti į savo pusę stambiu kyšiu... (p. 148). Kadangi abiem pusėms labai reikėjo paliaubų, tai 1656 m. lapkričio 3 d. Nemėžyje jos ir buvo pasirašytos, nepriimančios jokių didesnių įsipareigojimų, tik susitarus nenutraukti karo su švedais ir pasižadėjus artimiausiam seime išrinkti carą Lenkijos ir Lietuvos valdovu (p. 151).

Skyriaus pabaigoje autorius gan plačiai aptarė Ukrainos kazokų požiūrį į šią sutartį ir jų nepasitenkinimą ja. Pabrėžtas Bogdano Chmelnickio skepsis dėl jos ir jo išsakytas, ko gero, blaviausias sutarties vertinimas, kad lenkams ir lietuviams sutartis buvo reikalinga tik tam, kad galėtų truputį atsipūsti (p. 162).

Trečiame skyriuje „Maskva ir Lietuva po Vilniaus sutarties“ (p. 167–204) aptardamas susiklosčiusią situaciją po paliaubų Nemėžyje pasirašymo, autorius labai išsamiai aptaria, kaip Maskvos valdžia rengė dirvą caro išrinkimui į Lenkijos ir Lietuvos valdovo sostą. Lietuvių atstovai siūlė eiti tradiciniu keliu, tai yra, kad valdovas Jonas Kazimieras išsiuntinėtų šaukimus į visus LDK pavietus (kurių dauguma buvo okupuoti) rinktis į seimelius, kur turėjo būti išrinkta po du atstovus į valstybės seimą, kur rinks naująjį valdovą. Taip pat prašė leidimo tų seimelių darbe dalyvauti ir carui nepriėmusiems šlėktoms (p. 167–168). Bet Maskva pasielgė kitaip, caro vardu buvo išsiuntinėti kvietimai į pavietus rinktis carui prisiekusiems šlėktoms į seimelius. Dar daugiau, pažeidžiant šlėktiškas laisves buvo nurodyta, kokius jie turi priimti sprendimus ir tuos sprendimus (instrukcijas) atsiųsti į Maskvą patikrinimui. 1657 m. pradžioje seimeliai susirinko (deja, nenurodoma kokiuose pavietuose) ir pažymima, kad daugelis jų (vėlgi nenurodant kokie) priėmė reikalaujamus sprendimus. Bet kelių pavietų seimeliai pasielgė savaip, pvz., Gardine pareikalauta išvyti iš Respublikos kitatikius, Valkaviske pareiškta, kad seimą gali sušaukti tik karalius. Respublikos valdžia pareiškė, kad į seimą gali būti renkami tik Respublikos piliečiai, o ne prisiekę carui ir pan. (p. 168–171). Konfliktas tarp abiejų pusių neįsiliepsnojo tik todėl, kad seimas tuo metu taip ir nebuvo sušauktas. Plačiai aprašyta, kaip tuo pačiu metu Maskvos valdžia pažadais grąžinti jų valdas rusų užimtuose teritorijose ir dideliais pinigais bandė į savo pusę patraukti ir LDK etmonus su visa kariuomene bei kitus didikus, bet, kad tie pažadai būtų įgyvendinti, reikalavo prisiekti carui (p. 171–184). Kaip parodė tolesnės derybos, lietuviai viską žadėjo, bet jokių konkrečių įsipareigojimų nepriėmė ir priesaikos nedavė, tik vis prašė grąžinti jų valdas (p. 185–192). Tuo tarpu lenkų senatoriai jokių kontaktų su rusais nepalaikė. Lenkai ir ypač lietuviai akcentavo Nemėžio sutarties punktą, pagal kurį abi susitariančios pusės turėjo remti viena kitą bendroje kovoje su švedais. Todėl lietuviai reikalavo skelbti šlėktų visuotinį šaukimą okupuotuose pavietuose ir siųsti juos į V. Gosievskio kariuomenę Žemaitijoje, bet atvyko tik Gardino pavieto dalinys, kiti atsisakė, esą nuskurdinti. Įdomu ir tai, kad Vilniuje rusai lietuviams kovai su švedais perdavė kelias statines parako (p. 196–198). Lietuviai bandė rusus įtraukti ir

į karą prieš Prūsiją, kaip švedų sąjungininkus, net klaidino rusus pranešdami jiems apie tariamą prūsų ir švedų susitarimą, nukreiptą prieš rusus (p. 199–202).

Ketvirtas skyrius „Rusija ir „Rakocio antpuolis““ skirtas daugiausiai aptarti situacijai, kuri susiklostė 1657 m., kai susivienijo Švedijos, Prūsijos, Transilvanijos ir Ukrainos jėgos į koaliciją prieš Lenkiją ir Lietuvą (p. 205–261). Autorius parodo, kokią tai sukėlė grėsmę Lenkijos ir Lietuvos valstybei ir kaip ji bandė ieškoti rusų pagalbos, bet šie tik išnaudojo situaciją ir spaudė prisiekti carui bei išrinkti jį savo valdovu. Savo ruožtu, nors B. Chmelnickis, prisijungdamas prie šios koalicijos, faktiškai stojo ir į Rusijos priešų pusę, bet rusai nepadarė labai griežtų pareiškimų, nes tikėjosi, jog ši situacija paspartins ypač lenkų apsisprendimą išrinkti carą į savo sostą. Iš kitos pusės, Maskva, pažėisdama Nemėžio susitarimą, atsiliepdama į švedų siūlymus, pradėjo su jais slaptas derybas dėl taikos ir Lenkijos bei Lietuvos pasidalijimo (p. 213–217). Bet kai Lenkijoje situacija pradėjo keistis ne koalicijos naudai, rusai ėmė didinti spaudimą neužimtoms LDK žemėms (Žemaitijai, Bresto vaivadijai), reikalaudami ištikimybės priesaikos carui, o tada žadėdami pagalbą pinigais ir kariais, tokiu būdu tarsi gindami LDK likučius nuo koalicijos, bet pajungdami Maskvai (p. 239–240, 246). Maskva buvo įtikėjusi, kad likusios laisvos LDK žemės ir jos kariuomenė neturi kitos išeities kaip tik jungtis prie Rusijos, todėl net blefavo rašydami kitoms konflikto dalyvėms, kad lietuviai jau prisiekė carui (p. 244–245). Pasikeitusioje situacijoje lietuviai atmetė rusų pasiūlymus prisiekti ištikimybę carui (p. 251).

Trumpiausiam (p. 262–269) penktame skyriuje „Rusijos–Švedijos pasienyje. A. L. Ordinas Naščiokinas ir V. Gosievskis“ aptariama situacija, susiklosčiusi Livonijoje po nesėkmingo 1656 m. caro žygio užimti Rygą. Autorius parodo, kad po to Maskva šį Livonijos frontą vertino jau kaip antraeilį ir tik stengėsi išlaikyti užimtas teritorijas ir miestus, kol susiklostys palankesnė situacija regione ir aplinkui. Žemaitijoje buvusi lietuvių kariuomenė, vadovaujama lauko etmono V. Gosievskio, turėjo ginti LDK likučius nuo prūsų ir švedų iš Livonijos pusės. Rusų pusė, siekdama palaikyti *status quo*, pasinaudojo Nemėžyje sudarytomis paliaubomis, bendradarbiavo su lietuvių kariuomene derinant kovą prieš bendrą priešą – švedus. Bet etmono V. Gosievskio ir rusų vaivados Kuoknesėje Afanasijaus Ordino-Naščiokino suplanuotus konkrečius lietuvių ir rusų karių veiksmus prieš švedus sutrukdė nuolatinė to meto LDK kariuomenės problema – algų nemokėjimas, mat lietuvių kariai atsisakė kovoti, kol negaus atlyginimų (p. 267). Vis dėlto rusams kėlė nerimą žinios, kad lietuviai ruošiasi žygiuoti prie Rygos, o rygiečiai ketina jiems pasiduoti, todėl A. Ordinas-Naščiokinas siekė gauti papildomų pajėgų iš Rusijos, kad pats užimtų Rygą, bet paramos nesulaukė.

Šeštasis skyrius – „Kryžkeleje (rusų užsienio politika antroje 1657 m. pusėje – 1658 m. pradžioje)“ skirtas aptarti rusų politiką bandymams ieškoti išeities iš susidariusios situacijos (p. 270–345). Autorius parodo, kad kardinaliai pasikeitus situacijai Lenkijoje, Maskva suprato (o tai patvirtino ir gaunami pranešimai), kad caro išrinkimas į Lenkijos

ir Lietuvos sostą tapo labai abejotinas. Kad šį rusų norą palaiko, bent jau žodžiais, tik lietuviai, nenorintys karo savo žemėse, tuo tarpu lenkų šlėktos linkę išsirinkti Austrijos imperatoriaus sūnų, o caras jiems labiausiai nepriimtinas iš visų kandidatų. Kaip buvo rašoma viename lenkų šlėktos laiške, gautame Maskvoje iš savo agento: *geriau savo laisvės ieškoti, nei Maskvos nelaisvės norėti* (p. 272). Labai įdomūs autoriaus pateikti rusų šaltinių duomenys, kad okupuoto Vilniaus vaitas lietuviams teikė žinias apie rusų garnizoną mieste, kad Vilniaus ir Ašmenos pavietai carui prisiekę šlėktos tarnavo V. Gosievskio kariuomenėje, apie Gardino pavieto šlėktų nepaklusnumą (p. 274). Tai kiek kerta su autoriaus nuolat pabrėžiamu lietuvių (bent jau jų vadovybės) deklaruojamu noru tarnauti carui ir vengti karo su rusais.

Nemažai vietos skirta rusų kovoms ir bandymams derėtis su švedais dėl taikos bei bandymams pasiekti pagrindinį rusų tikslą Livonijoje – užvaldyti Rygą (p. 278–282, 285–287). Rusams kėlė nerimą ir sėkmingi etmono V. Gosievskio veiksmai Livonijoje, bet čia jie nesiėmė jokių aktyvesnių veiksmų, nes 1658 m. pavasarį planavo pulti Lenkijos karalystės žemes ir šis frontas jiems vėl tapo pirmaeilium, o Livonijos – antraeilium (p. 287).

Daugiausia vietos šiame skyriuje skirta nestabiliai padėčiai Ukrainoje po B. Chmelnickio mirties ir rusų pastangoms tą padėtį stabilizuoti ir kontroliuoti, kad atsinaujinus karui su Respublika kazokai rusams teiktų veiksmingą pagalbą. Šioje vietoje įdomus autoriaus pastebėjimas, kad *Maskvos „biurokratija“ pasižymėjo daugeliu ydų, bet kitaip, nei, pavyzdžiui, Respublikos valdžia, ji reguliariai išmokėdavo atlyginimus už tarnybą*, todėl buvo priimtina kazokų masėms (p. 296). Bet visoje knygoje pastebimas autoriaus nenoras matyti ukrainiečių veiksmuose gimstančios savarankiškos Ukrainos valstybės. Iš esmės visi ukrainiečių veiksmai pateikiami tik kaip *kazokų viršūnių* (...) dėl savų interesų priimti vienokie ar kitokie sprendimai ir jie vertinami tik kiek jie atitiko ar prieštaravo Maskvos valstybės interesams, o ne kaip ukrainiečių valstybiniai interesai, nors dažnai išreikšti prieštaraujančių viena kitai visuomenės grupių. Todėl iš to išplaukė nuolatinis nestabilumas Ukrainoje, o tai leido jos kaimynėms tomis grupėmis manipuluoti. Maskva sėkmingai kurstė kazokų mases ir jai prijaučiančius jų pulkininkus.

Skyriaus pabaigoje parodyta, kaip Maskva, mažai tikėdama, kad būsimos derybos prie Vilniaus 1658 m. vasarą sėkmingai baigsis, palaiapsniui kaupė jėgas ir ruošėsi atsinaujinančiam konfliktui su Lenkijos ir Lietuvos valstybe (p. 339–343).

„Dvigubos derybos“, taip pavadintas septintas knygos skyrius, skirtas rusų deryboms 1658 m. su lenkais ir lietuviais bei švedais nušviesti (p. 346–430). Remdamasis šaltinių analize autorius parodė, kad Maskva, pažeisdama 1656 m. susitarimą, aiškiai linko su švedais vesti separatines taikos derybas (p. 347). Rusų derybininkams su lenkais ir lietuviais buvo nurodyta derėtis tik mėnesį ir jei šie nesutiks su rusų siūlomomis taikos sąlygomis, derybas nutraukti ir pradėti karo veiksmus, tam ruošėsi dvi rusų armijos (p. 347–348, 350). Bet rusų planus sugriovė kazokų suartėjimas su lenkais ir lietuviais

(p. 351). Autorius šį suartėjimą bandė pavaizduoti iš esmės tik kaip tuometinio kazokų etmono I. Vygovskio ir jo aplinkos kazokų vadų nepasitenkinimą rusais, kurie nepakanamai juos parėmė prieš jų priešus Ukrainos viduje ir pabandė apriboti jų autonomiją (p. 351–353). Tai neabejotinai turėjo įtakos ukrainiečių apsisprendimui, ypač antrasis motyvas dėl autonomijos, bet, matyt, neabejotina tai, kad kazokų vadovybė pamatė kur kas didesnes galimybes savo valstybingumui nusilpusioje ir to meto sąlygomis liberalioje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje nei augančioje patvaldiškoje Rusijoje.

Net keliolika puslapių (p. 361–368, 384–387) skirta lietuvių politikų siekiui 1658 m. vasaros pradžioje susitarti su Maskva, kokiomis sąlygomis bus sudaryta LDK ir Rusijos personalinė unija. Jei lenkai nenorės išsirinkti caro savo valdovu, tada lietuviai nutrauks uniją su jais ir sudarys naują su caru, bet šis turi įsipareigoti grąžinti dalį iki 1569 m. LDK priklausiusių žemių, susijungti su Ukraina, iš švedų atimti Rygą, Taliną ir visą Livoniją, iš lenkų atimti net Gdanską ir panašūs svaičiojimai... Tokios pasidavimo caro malonei sąlygos buvo siunčiamos į Maskvą atseit abiejų LDK etmonų sutikimu, bet jose didelių valdų, pareigų bei caro malonių buvo prašoma tik lauko etmonui V. Gosievskiui ir kancleriui Kristupui Pacui. Sunku pasakyti, ar šie Maskvos archyve išlikę lietuvių pasiūlymai jų pačių buvo vertinami rimtai ar tik buvo naudojami kaip jaukas, kad tik kuo ilgiau užtęstų paliaubas ir atitolintų karo veiksmus. Knygos autorius ir kai kurie to meto rusų politikai į juos žiūri visiškai rimtai... Beje, kiek vėliau (p. 384–385) rašoma, kad tokie šių pasiūlymų vertinimai, jog taip lietuviai tempią laiką, jau buvo išsakyti ir to meto Maskvoje.

Kartu parodoma ir kaip tuo pačiu metu etmonas V. Gosievskis nesėkmingai bandė sukurstyti švedus su rusais Livonijoje, kaip reikalavo iš pastarųjų pagalbos prieš švedus lietuvių įguloms atimtuose iš švedų Livonijos miestuose (p. 380–382). Seime Varšuvoje priėmus sprendimą išrinkti karaliumi carą Aleksejų Michalovičių, šis sprendimas buvo papildytas įvairiomis sąlygomis (pvz., grąžinti visas užimtas žemes), kurios netenkino Vilniuje laukusių rusų pasiuntinių. Todėl, laiku nesulaukę lenkų ir lietuvių komisarų, pagal turimą instrukciją paskelbė jog išvyksta, kartu nurodė pavietų šlėktoms rinktis į visuotinį šaukimą ir jungtis prie kunigaikščio Jurijaus Dolgorukio vadovaujamos armijos (p. 392–393). J. Dolgorukis rugpjūčio pradžioje išžygiavo nukariauti Žemaitijos. Tokiu būdu rusai tikėjosi pajungti visą LDK (p. 394, 402). Tuo tarpu dviejų lietuvių kariuomenių artėjimą prie Vilniaus rudenį autorius traktuoja jau kaip paliaubų sulaužymą (p. 414). Bet situacija aplinkui keitėsi. Ypač reikšminga abiem konflikto pusėms buvo tai, kad etmono I. Vygovskio vadovaujami kazokai perėjo į lenkų ir lietuvių pusę. Todėl ir valdovas Jonas Kazimieras ėmė tikėtis, kad konfliktą bus galima išspręsti jėga. Tuo tikslu buvo planuojama, kad abi lietuvių armijos apsups J. Dolgorukį ir jį sutriuškins (p. 395). Labai įdomus autoriaus pastebėjimas, kad prieš prasidedant 1658 m. deryboms prie Vilniaus, lenkai ir lietuviai manė, jog rusų pusė silpna ir jie galės jiems primesti savo sąlygas arba sutriuškinti karo lauke (p. 405). Tad abi pusės prie derybų stalo sėdo su nesuder-

namomis išankstinėmis nuostatomis ir tai galiausiai derybas sužlugdė, vėl atsinaujino karo veiksmai. Autorius pripažįsta, kad gavęs žinių apie planuojamą etmonų P. Sapiegos ir V. Gosievskio dalinių susijungimą ir bendrą puolimą prieš jį, vaivada J. Dolgorukis smogė pirmas ir sutriuškino V. Gosievskį (p. 421). Nepaisant šios pergalės, kaip pažymi autorius, rusų padėtis vakarinėje LDK dalyje tapo kritinė, nes J. Dolgorukio kariuomenė iš nuniokotų rajonų pasitraukė, carui prisiekusi šlėkta sukilo, o Vilniuje, Kaune, Naugarduke ir Gardine likę rusų garnizonai faktiškai buvo izoliuoti (p. 423). *Todėl rusai skubėjo sudaryti paliaubas su švedais, kad galėtų visas jėgas nukreipti prieš lenkus ir lietuvius* (p. 424–430).

Aštunto skyriaus („Ukrainos krizė ir rusų užsienio politikos svyravimai“, p. 431–518) pradžioje autorius vėl pripažįsta, kad užimtose Lietuvos teritorijose rusai prarado kontrolę, carui ištikimybę prisiekusi šlėkta perėjo į valdovo Jono Kazimiero pusę ir net bandė atsiimti Kauną (p. 431). Ne ką lengvesnė padėtis buvo ir baltarusiškose LDK žemėse, kur prieš rusus sėkmingai veikė plk. Ivano Nečajaus vadovaujami kazokai, taip pat įvairūs reguliarios ir šlėktų kariuomenės būriai, bruzdėjo net Smolensko šlėktos, o paprasti žmonės aprūpindavo atsargomis kovojančius prieš okupantus, o ne šiuos (p. 432–435). Neaiški ir sudėtinga situacija buvo Ukrainoje, kurioje autorius įžvelgė pilietinio karo bruožų (p. 444), nors pats ką tik rašė apie tai, kaip rusai kurstė nesutarimus tarp kazokų bei siuntė savo karinius dalinius į pagalbą etmono I. Vygovskio priešininkams. Susiklosčiusioje situacijoje, kai Valjesarėje buvo pasirašytos paliaubos su švedais, rusai net pradėjo planuoti sąjungą su jais prieš Respubliką, o švedų daliniai net puldinėjo lietuvių dalinius, einančius prieš rusus prie Čedasų tvirtovės (p. 472). Didžioji dalis skyriaus skirta įvykiams Ukrainoje, kai iš pradžių (1659 m. vasara) kazokai perėjo į lenkų ir lietuvių pusę, bet rudenį, nepatenkinti seime padarytais Hadiačo sutarties pakeitimais, vėl perėjo į rusų pusę. Tuo pasinaudojusi Maskva, iš pradžių siekusi taikos su Lenkija ir LDK, dabar nusprendė viską išspręsti karo keliu ir be švedų pagalbos, kurie tuo metu atsidūrė sunkioje padėtyje (p. 512–518).

Priešpaskutinis devintas skyrius „Sunkūs 1660 m.“ skirtas labai permainingiems abiem kariaujančioms pusėms metams (p. 519–597). Maskvoje nusprendė jėga paspausti Respubliką, kad ji derybose darytų teritorines ir kitas nuolaidas. Taip pasielgti juos skatino ir stačiatikiai iš Vilniaus, sakę, kad geruoju lenkai ir lietuviai nenusileis (p. 521–522). Tęsti karą skatino ir padėtis LDK kariuomenėje, kai neapmokėti kariai atsisakydavo tarnauti (p. 522–523, 527). Pradžioje rusų kariuomenė, vadovaujama vaivados Ivano Chovanskio, pasiekė nemažai laimėjimų, nusiaubė Palenkę, užėmė Brestą, bet, kaip pastebi autorius, tai buvo laikini laimėjimai, o lietuvių kariuomenė ten ne sutriuškinta, o tik išsklaidyta (p. 530). Tuo tarpu nuo vasaros pradžios LDK teritorijoje iniciatyvą perėmė Lietuvos kariuomenė su į pagalbą atėjusia Rusios vaivados Stepono Čarneckio vadovaujama lenkų divizija. Rusai buvo sumušti keliuose mūšiuose, o didžioji dalis baltarusiškų žemių buvo nuo jų išvaduoti. Dar blogesnė padėtis rusams susiklostė Ukrainoje, kur jų armija

buvo visiškai sutriuškinta, o dauguma kazokų, vadovaujamų etmono Jurijaus Chmelnicio, vėl prisiekė ištikimybę karaliui Jonui Kazimierui. Skyriuje išsamiai aprašyti įvykiai ir išanalizuotos klaidos, kurias padarė rusai baltarusiškose LDK žemėse ir Ukrainoje. Tiek šiame, tiek kitame skyriuje aiškiai parodyta, jog rusai suprato, kad neturi daugumos ukrainiečių pasitikėjimo, bet nebodami nieko siekė savo interesų, daugiausiai remdamiesi kairiakrante Ukraina, kur palaikančių Maskvos pusę kazokų buvo daugiau.

Paskutinis dešimtas skyrius „Išeities paieškos“ skirtas daugiausia 1661 m. įvykiams, bet nemažai aprašomos ir diplomatinės derybos 1660 m. Autorius konstatuoja, kad susidariusioje kritiškoje situacijoje Maskvai skubiai reikėjo atokvėpio, todėl buvo siunčiami pasiuntiniai į Krymą, siekiant papirkti totorius, kad šie atsitrauktų nuo lenkų ir lietuvių, bet to pasiekti nepavyko. Lietuvos kariuomenei irgi reikėjo paliaubų, bet prasidėjusios derybos su rusais dėl nerealių šių keliamų reikalavimų, o ir valdovas Jonas Kazimieras reikalavo tęsti karo veiksmus, paliaubos nebuvo sudarytos (p. 598–602). Kadangi dėl neišmokėtų algų lietuviai jokių karo veiksmų nevykdė, tai LDK teritorijoje rusai faktiškai paliaubas gavo. Tiek šiame, tiek ankstesniuose skyriuose autorius neproporcingai daug dėmesio skiria vieno žymiausių to meto Rusijos politikų, Livonijos vietininko Afanasijaus Ordino-Naščiockino veiklai. Faktiškai kiekviename skyriuje aprašyta, kaip šis politikas vertino vieną ar kitą įvykį, kokius variantus siūlė carui iš susidariusios padėties, kaip siūlė atsižvelgti ir į priešingos pusės interesus, kad sudaroma sutartis ar kitas veiksmas būtų priimtinas visiems dalyviams, nes priešingu atveju tokia sutartis nebus stabili ir ilgalaikė. Taip pat atsiskleidžiamas šio diplomato blaškymasis iš vienos pusės į kitą. 1655–1658 m. jis aršus karo su švedais ir bendro fronto prieš juos su lenkais ir lietuviais šalininkas, 1658–1660 m. jis jau bendro fronto su švedais prieš Respubliką šalininkas, o 1660–1661 m. vėl ieško susitarimo su lenkais ir lietuviais, o švedus siūlo spausti. Beje, įdomu ir tai, kad Maskva ne kartą įvairiose derybose savo diplomatus įpareigodavo siūlyti priešingos pusės derybininkams didesnius ar mažesnius kyšius. Rusai, bijodami Švedijos ir Respublikos sąjungos prieš juos, pasiryžo grąžinti švedams užimtus Livonijos miestus ir sudaryti taiką, kad galėtų tęsti kovą dėl ukrainietišką ir baltarusišką žemių (p. 641–642).

Būtent šio skyriaus pabaigoje iš esmės paaiškėjo, kodėl knygos chronologija apima tokį keistą laikotarpį – 1655–1661 m. Pasirodo, kalti švedai, nes 1655 m. įsikišdami į tradicinį, chronišką ir įprastą dviejų Rytų Europos valstybių konfliktą, kuris niekam per daug Europoje nerūpėjo, jie sukėlė tarptautinę krizę (p. 642–643). Ši krizė baigėsi, kai 1661 m. vasarą rusai ir švedai Kardise sudarė taikos sutartį ir Maskva vėl galėjo, kaip buvo įpratusi ir norėjo tvarkyti savo dvišalius santykius su kaimynais, netrukdam tarptautinei bendrijai. Išeitų taip, kad tarsi niekas negali turėti savų ir teisėtų interesų ten, kur jų turi Maskva, nes įsikišdamas į jos ir kitos pusės santykius, „pašalietis“ tarsi iškreipia natūralią įvykių tėkmę ir taip sutrukdo Rusijai *išspręsti jai iškilusius uždavinius*, o tada jai

atsiranda būtinybė priimti sprendimus, susijusius su valstybių ir tautų likimais. Panašu, jog Rusija dvišaliuose santykiuose jau šimtus metų visada teisi, o jei neteisi, tai skaityti iš pradžių...

Paskutinėje ir nedidelėje knygos dalyje – išvadose autorius trumpai aptarė anksčiau išdėstytus teiginius (p. 644–647). Jis konstatuoja, kad XVII a. viduryje Rusijos valdančiuose sluoksniuose buvo sukurti projektai, turėję ją padaryti vyraujančia regione, turėjo būti pajungti vakariniai kaimynai. Nors tada iki galo tų projektų įgyvendinti nepavyko, juos sėkmingai tęsė Petras I. Autoriaus nuomone, dėl to, kad ne viską tada pavyko įgyvendinti, kaltas ne tik nepakankamas Rusijos karinis ir finansinis pajėgumas, bet ir neišvystyta diplomatija, o kaip pasekmė – ir tikslios informacijos trūkumas bei lėtas sprendimų priėmimas. Autoriaus nuomone, *svarbiausias (Rusijos) prioritetas tais metais buvo kova dėl baltarusiškų ir ukrainietišκών žemių prijungimo, anksčiau (!? – E. M.) įėjusių į Lenkijos–Lietuvos valstybės sudėtį.* O sprendimas išspręsti *Baltijos klausimą* priimtas tada, kai jau manyta, jog *rytų slavų žemių „surinkimo“ problema iš esmės jau išspręsta* (p. 645). Autorius mano, kad šio prioritetų eiliškumo Maskva nuosekliai laikėsi ir niekam nepavyko jo iškreipti, o visus svarbiausius sprendimus, nors ir ne visada teisingus, ji priimdavo savarankiškai, o ne kieno nors paveikta. Autoriaus nuomone, rusai užimtose LDK žemėse šlėktų atžvilgiu vykdė gan liberalią politiką ir tai šlėktas kurį laiką traukė bendradarbiauti su okupantais, bet pastarieji negalėjo jiems garantuoti anksčiau turėtų laisvių ir teisių, todėl bendradarbiavimas nutrūko, nors dalis LDK baltarusiškų žemių šlėktų toliau tarnavo carui. Tuo tarpu Ukrainoje rusai ir kazokai mokėsi bendradarbiauti, nors iki *stabilaus tarpusavio supratimo tarp rusų valdžios ir kairiakrantės Ukrainos kazokų buvo dar toli...* Taip, prisimenant, kokiū būdu vėliau tą „supratimą“ rusai pasiekė, kyla klausimas, ar jis pasiektas. O štai *ieškoti alternatyvos Lenkijos ir Lietuvos valstybėje ukrainiečių pusė praktiškai įsitikino, kad beviltiška...* Ką gi, gal šį teiginį palikime komentuoti patiems ukrainiečiams.

Knyga baigiama minimalia asmenvardžių rodykle ir trumpu terminų žodynu. Deja, kaip gan dažnai pasitaiko rusų monografijose, nei literatūros ir šaltinių sąrašo, nei vietovardžių rodyklės nėra. Visos datos iš rusų dokumentų pateikiamos senuoju stiliumi, to nė karto nenurodžius ir neaptarus, bet datos naujuoju stiliumi pažymimos.

Apibendrinant aptartą knygą reikia pasakyti, kad ji palieka dvejopą įspūdį, nes autorius tikrai naudojo gausybę naujų šaltinių iš Rusijos valstybinio senųjų aktų archyvo, juos aptarė. Tai neabejotinas darbo pliusas. Bet šioje studijoje faktiškai nėra medžiagos, išskyrus kelių skelbtų šaltinių, iš kitų šalių archyvų. Tai neabejotinai darbą daro vienas, tuo labiau, kad autorius ne visada kritiškai vertina Maskvos šaltiniuose pateiktus duomenis ir tai daro darbą dar vienusiškėsnis, nors autorius ir labai stengiasi išlaikyti objektyvumą ir neutralumą. Tiesa, ne visada jam tai pavyksta. Dar vienas didelis darbo minusas yra tai, jog autorius nežino ne tik lietuvių istoriografijos (tai, pagaliau, supran-

tama ir įprasta rusų istoriografijoje), bet iš esmės nežino (ar bent jau nenaudoja, išskyrus keletą išimčių) ir naujausios lenkų, baltarusių bei ukrainiečių istoriografijos ir daugiausiai remiasi dvidešimties metų senumo ir senesniais darbais. Kaip bebūtų, aptartas B. Florios darbas yra tikrai vertingas jau vien į mokslinę apyvartą įvestų rusiškų šaltinių gausa, naujomis įžvalgomis. Bet senų imperinių ir sovietinių stereotipų (apie Rusijos pareigą, nebojant jokių kitų interesų, *suvienyti rytų slavus* ir *prakirsti langą į Europą*) vertinant to meto įvykius kartojimas šiais laikais palieka šiek tiek keistą įspūdį.

Elmantas Meilus